

Мовазнаўства

П. П. ШУБА

АБ ЛІНГВІСТЫЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

Няма патрэбы даказваць, што дакладнасць, несупярэчлівасць і сістэмнасць тэрміналогіі адлюстроўваюць высокую ступень пранікнення навукі ў сутнасць тых паняццяў, якія абазначаюцца тэрмінамі. Шырокі размах даследаванняў па беларусістыцы і па іншых галінах мовазнаўчай навукі абвастрыў увагу да тэрміналогіі. Плённая праца тэрміналагічнай камісіі пры Галоўнай рэдакцыі БелСЭ, стварэнне шматлікіх вучэбных дапаможнікаў і разнастайных слоўнікаў, у тым ліку і «Слоўніка лінгвістычных тэрмінаў» А. Л. Юрэвіча ліквідавалі шмат недакладнасцей у гэтай галіне.

Выхад у свет унікальнага даследавання — «Словаря славянской лингвистической терминологии»¹ (далей у артыкуле ён будзе скарачана называцца «Слоўнік») — дазволіў супаставіць сістэму беларускіх мовазнаўчых тэрмінаў з адпаведнымі сістэмамі іншых славянскіх і трох асноўных заходнееўрапейскіх моў (англійскай, французскай, нямецкай). Значэнне гэтага фундаментальнага Слоўніка для ўнармавання і далейшага развіцця беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі цяжка перацаніць. Аўтарскі калектыў беларускай часткі — беларуская тэрміналагічная камісія пад кіраўніцтвам М. Р. Судніка — увёў рад новых тэрмінаў, рэкамендуемых для ўжывання, упарадкаваў сінонімы і дублеты.

Ва ўводзінах да Слоўніка адзначана, што ён павінен служыць мэтам рэгістрацыі і інфармацыі, перакладу, стабілізацыі або нармалізацыі, стымуляцыі і каардынацыі. Разам з тым гаворыцца, што Слоўнік «не мае мэтай нармалізацыю ў поўным яе аб'ёме. Нармалізацыя лінгвістычнай тэрміналогіі — гэта справа лінгвістаў і лінгвістычных устаноў у асобных краінах» (с. XVII). Гэта выказванне і паслужыла стымулам для некаторых заўваг аб сучасным стане беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі.

З задавальненнем можна канстатаваць, што прыжыліся кароткія і дакладныя назвы *множналікавы назоўнік* і *адзіночналікавы назоўнік* (замест лацінскіх *pluralia tantum* і *singularia tantum*); нарэшце на сваё месца пастаўлены тэрмін *зацвярдзелыя зычныя*. Раней, асабліва ў школьнай практыцы, ён памылкова ўжываўся ў значэнні 'цвёрдыя зычныя, якія не маюць адпаведных мяккіх', і прымяняўся прыстасавальна да сінхроннай фанетыкі. Таму ў разрад зацвярдзелых трапляў, напрыклад, гук *p* у словах *рама*, *трактар* і пад. Цяпер жа ў Слоўніку гэты тэрмін дадзены як дублет да асноўнага тэрміна: *дэпалаталізаваны (зацвярдзелы) зычны*. Такім чынам, становіцца ясна, што дадзены тэрмін адносіцца да гістарычнай фанетыкі і мае значэнне 'зычны, які некалі быў мяккім, а цяпер страціў гэту якасць і стаў цвёрдым'.

Правільна пададзены аб'ём тэрміна *спалучэнне літар*: у фігурных

дужках указваецца, што гэта *дыграф*, *трыграф* і пад. Застаецца толькі з гэтага зрабіць правільныя вывады і перастаць уводзіць у склад беларускага алфавіта, у дужках ці без дужак, літарныя спалучэнні *дж* і *дз*. Яны не сталі лігатурамі, не атрымалі статуса асобных літар, а таму ў пераліку літар — у алфавіце — іх не павінна быць. Ліквідавана непажаданая аманімія тэрмінаў *склад* [1] (рус. *слог*) і *склад* [2] (рус. *состав, структура*). Для абазначэння апошняга паняцця ў Слоўніку выкарыстоўваюцца тэрміны *састаў* (*састаў выказніка, састаў дзейніка*) і *структура*.

Пачынае ўваходзіць у шырокае карыстанне і тэрмін *маўленне*, які адпавядае рус. *речь*. Аднак да гэтага часу яшчэ ўжываецца тэрмін *моўныя органы* (рус. *органы речи*), хоць Слоўнік падае на другім месцы і яго варыянт: *органы маўлення*. Да назоўніка *вымаўленне* створаны прыметнік *вымаўленчы* (*вымаўленчы стыль* — рус. *стиль произношения*), а прыметнік *маўленчы* чамусьці адсутнічае. І таму рускім тэрмінам *речевой аппарат, речевой такт* дадзены адпаведнікі *моўны апарат, моўны такт*, хаця тут, відаць, можна было б гаварыць пра *маўленчы апарат* і *маўленчы такт*.

Вельмі марудна ідзе замена памылкова скалькаваных тэрмінаў *азначальны* і *неазначальны*, якія павінны былі б адпавядаць рус. *определённый* і *неопределённый*. Памылковасць і несістэмнасць традыцыйных беларускіх эквівалентаў пераканаўча абгрунтаваў Б. С. Лапаў у сваім артыкуле «У абарону некаторых лінгвістычных тэрмінаў»². З таго часу больш ці менш стабільна ўжываюцца выразы *пэўнаколькасны лічэбнік*, *няпэўнаколькасны лічэбнік*, *пэўна-асабовы сказ*, *няпэўна-асабовы сказ*, *пэўна-асабовы дзейнік*, *няпэўна-асабовы дзейнік*, *няпэўна-неасабовы дзейнік*, *няпэўны дзейнік*. У «Граматыцы беларускай мовы» (т. 1, Мінск, 1962) і ў некаторых вучэбных дапаможніках для школ і ВНУ ўвайшоў ва ўжыванне і выраз *няпэўны займеннік* (рус. *неопределённое местоимение*). Тым больш дзіўна, што Слоўнік зноў вярнуўся да выразу *неазначальны займеннік*. Да гэтага часу «не паддаліся» замене традыцыйныя тэрміны *неазначальнае прыслоўе*, *неазначальны член* (*артыкль*); *азначальны член* (*артыкль*), *неазначальная форма дзеяслова*, хоць зразумела, што і тут не маеца на ўвазе супрацьпастаўленне «*определённость* — *неопределённость*», а іменна апазіцыя «*определённость* — *неопределённость*», гэта значыць «*пэўнанасць* — *няпэўнанасць*», «*азначанасць* — *неазначанасць*» (паказальна, што ўкраінцы як варыянт тэрміна *інфінітыв* даюць выраз *неозначена форма дієслова*; яны ж ужываюць прыметнік *неозначений* у спалучэнні з назоўнікамі *артыкль* (*член*), *займеннік*, *прыслоўе*, *лічэбнік*; варта нагадаць, што ў якасці беларускага адпаведніка да рус. *определённый член* яшчэ ў 1927 годзе быў прапанаваны тэрмін *азначаны член*)³.

Наўрад ці можна прызнаць удалым тэрмін *акругленне* [*губ*], які падаецца як варыянтны да тэрміна *лабіялізацыя*. *Акругленне* [*губ*] — гэта хутчэй дэфініцыя, а не варыянт тэрміна. Калі даваць варыянт-кальку, то варта было б ужыць слова *агубленне*, тым больш, што адпаведныя прыметнікі прыводзяцца Слоўнікам, параўн.: *лабіялізаваны* (*агублены*) *галосны*, *нелабіялізаваны* (*неагублены*) *галосны*. Не зусім паслядоўна ўтвораны прыметнікі ў складзе тэрмінаў *займенны дзейнік*, *дзеепрыметная канструкцыя*, *дзеепрыметны зварт*, *дзеепрыслоўная канструкцыя*, *дзеепрыслоўны зварт*. Побач з такімі выразамі знаходзім і *займеннікавае прыслоўе*, *прыметнікавае азначэнне*, *лічэбнікавы займеннік* і інш. Калі быць паслядоўным, трэба было б і тут ужываць *займеннае прыслоўе*, *прыметнае азначэнне*, *лічэбны займеннік* і пад., але ж гэтага няма. Нашто ж пашыраць ва ўжыванні такія «алегравыя» формы?

Можна прывесці да блытаніны і нязвычайнае ўжыванне ў Слоўніку тэрмінаў *поўная форма прыметніка*, *кароткая форма прыметніка*. Да гэтага часу ўжываліся яны як адпаведнікі рускіх тэрмінаў *полная форма прилагательного*, *краткая форма прилагательного*. Слоўнік жа рэка-

мендую пад *поўнай формай* разумень неспягненую, а пад *кароткай* — спягненую, «усечаную» форму прыметніка. Як адпаведнікі рускіх *полная і краткая форма падаюцца займенная і іменная форма прыметнікаў*. Магчыма, варта было б падумаць і пра замену тэрмінаў *правільны ці няправільны дзеяслоў, правільная ці няправільная форма ступені парайвання*. У заходнееўрапейскай тэрміналогіі тут выкарыстоўваецца паняцце рэгулярнасці — нерэгулярнасці. Дарэчы, гэта паняцце выкарыстана пры стварэнні дублетнага тэрміна і ў беларускай мове, параўн.: *правільнае (рэгулярнае) спражэнне, няправільнае (нерэгулярнае) спражэнне*. Можна было б наогул адмовіцца ад недакладнага прыметніка *правільны* або *няправільны*, таму што звычайна і рэдкія, і нават адзінкавыя формы па-свойму правільныя.

Да гэтага часу ва ўсіх славянскіх і неславянскіх мовах ужываецца тэрмін *гукіпераймальны выклічнік* (рус. *звукоподражательное междометие, междометие-звукоподражание*; укр. *звуконаслідовальний (ономатопоетичний) вигук*; польск. *wykrzyknik dźwiękonaśladowczy (onomatopoeiczny)*, фр. *interjection émotionnelle* і пад.). Між тым у навуковай літаратуры па марфалогіі вельмі чотка размяжоўваюцца выклічнікі і гукіперайманні, што пара нарэшце замацаваць і ў тэрміналагічных слоўніках. Недакладна ўжыты ў Слоўніку і тэрмін *ускладнены сказ*. Гэтым тэрмінам абазначаецца просты сказ, у якім ёсць адасобленыя члены сказа, аднародныя члены сказа, зваротак, пабочныя ці ўстаўныя словы (канструкцыі), параўнальныя звароты, інакш кажучы, гэта тое, што па-руску перадаецца тэрмінам *осложнённое предложение*. Аднак жа выраз *ускладнены сказ* у беларускай лінгвістычнай літаратуры прымяняецца для абазначэння складанага сказа неэлементарнай будовы (з супадпарадкаваннем, шматступенным падпарадкаваннем і г. д.). Слоўнік прапануе называць такія канструкцыі *камбінаванымі сказамі*. Сапраўды, у неэлементарных складаных сказах можна іншы раз наглядаць спалучэнне розных відаў сувязі (напрыклад, злучэнне і падпарадкаванне). Але тэрмін *камбінаваны сказ* у сінтаксічнай практыцы ўжо выкарыстоўваецца ў беларусістыцы і замацаваўся ён за канструкцыямі, дзе наглядаецца аб'яднанне састаўных частак рознымі відамі сувязі ў адзін поліпрэдкатыўны сказ. Слоўнік раіць тэрмін *каранёвая марфема* (не карэння!), але мы не знойдзем адказу на пытанне, як жа сказаць: *аднакарэнныя словы* ці *аднакаранёвыя словы*. Ёсць падставы рэкамендаваць апошні тэрмін у якасці нарматыўнага.

Ніяк нельга апраўдаць і тое, што ў Слоўніку не заменены тэрміны *простая мова, няўласна-простая мова, найпростая мова*. Аб недарэчнасці гэтых тэрмінаў пісаў у свой час Б. С. Лапаў; шэраг лінгвістычных выданняў выкарыстоўвае тэрміны *прамая мова, няўласна-прамая мова* (гл. «Граматыка беларускай мовы», т. 2, Мінск, 1966; «Сучасная беларуская пунктуацыя» Г. Н. Ключава і А. Л. Юрэвіча, артыкулы па сінтаксісу ў перыядычным друку і інш.). Да таго ж у самім Слоўніку падаецца рад тэрмінаў, аб'яднаных адным агульным паняццем, адным прызнакам — перадачай ідэі непасрэднасці, няўскоснасці. Ва ўсіх гэтых тэрмінах выкарыстоўваецца прыметнік *прамы* (*прамая назва, прамое найменне, прамое апавяданне, прамое дапаўненне, прамое запазычанне, прамое значэнне, прамы парадак слоў, прамы склон*). Прыметнік *просты* выкарыстоўваецца ў тэрмінах для перадачы значэння нескладанасці, элементарнасці (*простае апісанне, простае паведамленне, простая форма будучага часу, простая часціца, просты злучнік, просты неразвіты сказ, просты развіты сказ, просты сказ, просты член сказа і г. д.*). Вось чаму ўжыванне тэрмінаў *простая мова, няўласна-простая мова, найпростая мова* ўспрымаецца ў гэтым Слоўніку як прыкры анахронізм. Вядома, Слоўнік не ахоплівае ўсіх тэрмінаў і не знімае патрэбы ў стварэнні падрабязнага, поўнага тлумачальнага слоўніка беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі. Удасканалваць тэрміналогію, пастаянна клапаціцца аб яе паляпшэнні — гэта задача не перастане быць актуальнай.

¹ Гл.: Словарь славянской лингвистической терминологии, т. 1.— Прага, 1977, 592 с.; т. 2, 1979, 500 с.

² Гл.: Л а п а ў Б. С. У абарону некаторых лінгвістычных тэрмінаў.— У зб.: Беларуская мова.— Мінск, 1965, с. 31—32.

³ Гл.: Беларуская навуковая тэрміналогія, вып. 15.— Мінск, 1927.

А. П. ГРУЦО

ЛІЧЭБНІК ДЭ В Я Т Ь І ВЫТВОРНЫЯ АД ЯГО У СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У сувязі з тым, што складванне лічэбніка ў асноўным прыпадае на перыяд самастойнага існавання блізкароднасных рускай, беларускай і ўкраінскай моў (у старажытнаруускай мове ён аж да XIII стагоддзя не выдзяляўся як асобная часціна мовы), вывучэнне дадзеных старабеларускай пісьменнасці, бяспрэчна, уяўляе пэўную цікавасць для высьвятлення шляхоў утварэння і функцыянавання яго паасобных катэгорый і форм. Як вядома, паняцці лікаў не звязаны з рэальнымі рэчамі, яны абмежаваны наяўнасцю адной істотнай прыкметы, па якой той ці іншы асобна ўзяты лік выдзяляецца з шэрагу іншых, а таму ў дадзеным артыкуле ставіцца мэта спыніцца толькі на словаўтваральных магчымасцях лічэбніка, выявіць найбольш істотныя з іх на прыкладзе ўжывання лічэбніка *девять*. Апошні, як і некаторыя вытворныя ад яго, у старабеларускай мове ўжываўся не толькі з *а*, але і з *е* на месцы зыходнага насавага галоснага пярэдняга раду: і выступоваше пламень огньа надъ печьъ четырьъ десятьъ и деветь локтевъ. Скар. ДП, 13¹; абысте... з девети служобъ десятого выправили противъку кождоу неприятелю. КПС, 105, 1544; которие за девятьъ месяцевъ зличили весь людъ израильский. Бельск., 110. Па спосабах утварэння і марфалагічнай структуры сярод вытворных ад *девять* у старабеларускай мове выдзяляюцца простыя і складаныя лічэбнікі, а таксама аддзеяслоўны назоўнік *деветак*, які, як аб гэтым сведчыць адзін выпадак ужывання яго ў адным з актаў Гродзенскага земскага суда, трэба думаць, па аналогіі з *десятак* мог выкарыстоўвацца ў якасці назвы прадапошняй лічбы шматзначнага ліку: а при томъ дейъ бои и мордованьи школы и лупезство ся намъ не малое отъ нихъ стало; Мне Богдану згинуло польшеста деветка грошей, две сермяги новыхъ, шапка чорная. АВАК, XXI, 224, 1556—1557.

Падобнае ўжыванне адзначанага вышэй адлічэбнікавага назоўніка, як і наяўнасць у сучаснай беларускай мове захаваўшыхся з незапомных часоў устойлівых выразаў 'у трыдзеватым царстве', 'за трыдзевяць зямель', дае падставу меркаваць, што ў сярэдзіне XVI стагоддзя на Беларусі побач з дзесяцічнай сістэмай яшчэ практыкавалася лічэнне дзевяткамі.

Ужыванне зборнага лічэбніка, утворанага ад *девять*, пераканаўча сведчыць аб тым, што сістэма склонавых форм яго ў старабеларускай мове яшчэ не ўніфікавалася. Так, у вінавальным склоне побач з канчаткам *-о* (у сучаснай беларускай літаратурнай мове ў сувязі з аканнем яму адпавядае *-а*) знаходзім канчатак *-у* як вынік уплыву адпаведнай формы назоўнікаў жаночага роду адзіночнага ліку былых асноў на *-а* і канчатак *-ы*, наяўнасць якога, хутчэй за ўсё, тлумачыцца дапасаваннем да назоўніка ў множным ліку: ты ныне роздели землю девяттеру поколению да владеють ю. Скар. ІН, 27; Онъ выручилъ у мене девяттеро животны. КВЗС, 3, 1543; вывез... овецъ семеро, козъ пятеро, ягънятъ девяттеро. АВАК, XXXVI, 48, 1582; виделом на томъ урочищу... пчолы девяттеры в соснахъ бортныхъ подраны и медъ з нихъ побран. Там жа, XXXVI, 286, 1582; девяттеру поколению и половицы поколенья далъ былъ Моисей оселостъ за Йорданомъ. Хр. 2405, 1686; лапаты и вилы купили девяттеры. ГЮМ, I, 37, 1679, Магілёў.

Побач са складаным лічэбнікам *девятнадцать* (*деветнадцать*), які,